

organisatie van de arbeid en de militantie van de arbeiders moeten ook hun invloed hebben gehad, al was het maar via factoren als de afhandelingssnelheid en de arbeidsproductiviteit – allemaal elementen die er in die studie erg bekaaid afkomen en die deze meso-economische studie zeker wat opwindender hadden kunnen maken. Illustraties en anekdotes ontbreken, en ook over de auteurs wordt verder niets vermeld.

Het boek eindigt ook met een merkwaardig hoofdstuk, dat de relevantie van al het voorgaande ter discussie stelt. Op pagina 215 begint dit met: ‘The preceding analyses of seaborne throughput largely mislead the reader.’ Dan wordt vervolgens een aanpak bepleit die uitgaat van het moderne economische concept van toegevoegde waarde, waarvoor een benadering vereist is die gebaseerd is op hetzelfde principe als bij het meten van de prestaties van nationale economieën, namelijk die van de nationale rekeningen oftewel het huishoudboekje van alle directe en indirecte inkomsten en uitgaven. Bij de nadere uitwerking blijkt vervolgens dat dit vanwege de grote hoeveelheid benodigde gegevens die nog nauwelijks voorhanden zijn, voornamelijk een vrome wens is, waardoor het boek nogal onbevredigend eindigt.

Al met al moeten we concluderen, dat we hier te maken hebben met een in aanzet nuttig boek, zeker vanwege de vele onderliggende beschikbaar gemaakte datareeksen, dat echter als geheel onevenwichtig is, een vals einde kent en kansen heeft gemist om tot een boeiender resultaat te komen.

Erik Nijhof

E. Smolenaars, *Passie voor vrijheid. Clara Wichmann (1885-1922)* (Amsterdam: Aksant, 2005, 248 blz., € 24,90, ISBN 90 5260 173 9).

Een ‘bijzondere biografie’ voor een ‘bijzonder mens’, dat was het doel van de sociaal-wetenschapper en journalist Ellie Smolenaars. Over Clara Wichmann (1885-1922) hoorde ze voor het eerst tijdens het onderzoek voor haar dissertatie over pensioenleeftijden in Duitsland en Nederland tussen 1880 en 1990 (1999). En blijkbaar verdiepte Smolenaars zich in het oeuvre van deze feministe, juriste, pacifiste en anarcho-communiste. Ze schrijft in haar verantwoording in ieder geval te vinden dat Wichmann ‘juweeltjes’ schreef, zoals de uitspraken: ‘Menselijke vrijheid veronderstelt een sterke gebondenheid en verbondenheid, zowel in ruimte als in tijd’ en ‘Het meest fundamentele probleem dat de mensheid moet oplossen is het toepassen van geweld.’

Waar deze citaten precies vandaan komen, wat ze in de ideeënontwikkeling van Wichmann betekenen of hoe dergelijke uitspraken in de context van haar tijd passen, moet de lezer zelf achterhalen. Geïnspireerd door de docudramatische film over de familie Mann (2001) en *1933* van Philip Metcalfe (1988) wilde Smolenaars namelijk een ‘spannend drama’ schrijven, een verhaal over de vrouw achter deze citaten dat door de lezer doorleefd kon worden. Dat vereiste volgens Smolenaars een andere stijl, selectie en presentatie dan gebruikelijk is in biografieën. Zo beperkte ze het aantal personages uit de omgeving van Wichmann om een heldere verhaallijn te kunnen construeren. Aangezien ze de informatie uit archiefmaterialen tot ‘bewegende scènes’ wilde ombouwen, combineerde ze gegevens

uit verschillende bronnen tot levende dialogen. Hoewel ze zich niet hield aan de strikte chronologie van de bronnen, meent ze de 'sfeer en echtheid' van de verschillende situaties te hebben bewaard. Ze beklemtoont in haar verantwoording daarom dat 'negentig procent' van het geschrevene 'echt' zo is gezegd en gebeurd, en dat deze biografie wat het onderzoek betreft niet veel verschilt van andere biografieën — 'het verschil zit met name in de selectie en presentatie van het materiaal.'

Cruciaal lijkt mij de vraag wat een biografie is of moet zijn. Jan Romein zag de biografie in 1946 als fundament en kroon van de geschiedschrijving, omdat het historisch proces was opgebouwd uit de 'ondeelbare eenheden' van menselijke individuen en alleen zij een zin of doel aan dat proces gaven. Hoe de levensgeschiedenis precies vorm moet krijgen en waar de grens tussen feit en fictie ligt, is steeds onderwerp van discussie. Verzette Johan Huizinga zich in de jaren 1930 hevig tegen de literaire, sensatiezuchtige en volgens hem anti-historische 'moderne biografie', tegenwoordig trekken de meeste historici de grenzen tussen geschiedenis en verbeelding minder strak. Jan Fontijn (1992) stelt dat de meeste hedendaagse biografen hun werk in eerste instantie als 'een verhaal' zien. Dat neemt echter niet weg dat een biograaf zich doorgaans wel verantwoordt en ervoor zorgt dat de lezer het werk kan controleren, bijvoorbeeld door middel van annotatie. Dat is bij Smolenaars niet het geval, we moeten het doen met een korte verantwoording over de werkwijze en een lijst met geraadpleegde literatuur en bronnen. Misschien kan de lezer geen wetenschappelijke eisen stellen aan deze biografie, die immers bedoeld is als een 'docudrama'. De volgende vraag is dan voor welke doelgroep deze levensgeschiedenis is bestemd. Ik kan mij niet voorstellen dat de naam Clara Wichmann zodanig bekend onder het grote publiek is, dat de liefhebbers van *faction* massaal naar de winkel snellen. Bovendien voldoet deze biografie nauwelijks als dramatisch verhaal. Smolenaars' stijl is oubollig en het boek wordt niet spannender dan een ouderwets meisjesboek over een onaangepaste en nerveuze bakvis met een 'passie voor vrijheid', die helaas op 37-jarige leeftijd in het kraambed overleed.

Aangezien deze biografie verscheen bij de wetenschappelijke uitgeverij Aksant, lijkt de doelgroep gevonden te moeten worden onder historici die zich bezighouden met vrouwengeschiedenis, rechtsgeschiedenis of de geschiedenis van sociale bewegingen in de vroege twintigste eeuw. Clara Wichmann is immers bekend als de Utrechtse juriste die in 1912 cum laude promoveerde op *Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip*. Vanwege haar sociologische en maatschappijkritische benadering van het strafrecht werd ze in de jaren 1980 herontdekt en haar proefschrift is in 1983 herdrukt. Ook de toenmalige vrouwenbeweging had oog voor Wichmann, en bij SUN verscheen in 1978 een nieuwe uitgave van de in 1936 door de Vereniging van vrouwen met een academische opleiding gepubliceerde bundel *Vrouw en maatschappij*. Dat betekende niet dat feministen Wichmann altijd goed konden plaatsen. Haar opvattingen over de 'natuurlijke' aard van vrouwen als moeders werd door Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot bijvoorbeeld getypeerd als 'protofascisme'. Het 'ethisch feminisme', dat Wichmann met de juristen Willem Werker en Corrie Beaujon propageerde in *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek (1913-1918)*, werd door de eerste generatie vrouwenhistorici veelal als een conservatieve vorm van feminisme behandeld.

Conservatief was Wichmann echter geenszins. Nadat ze was gepromoveerd, vond ze in 1914 een baan bij het Centraal bureau voor de statistiek in Den Haag. Daar kwam ze in contact met progressieve geesten van divers plumeau. Via de salonbijeenkomsten van de anarchiste en vrijdenkster Geertruida Kapteyn-Muysken leerde ze onder andere het gedachtegoed van Peter Kropotkin kennen. Ze ontmoette Bart de Ligt, ex-predikant, anarchist en anti-militarist, werd lid van de Bond van christen-socialisten, raakte betrokken bij de oprichting van de Internationale school voor wijsbegeerte en de Bond van revolutionair socialistische intellectueelen. Met haar echtgenoot, de dienstweigeraar Jo Meijer, richtte ze in 1919 het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en straf op, en in 1920 begon ze met geestverwanten de Bond van religieuze anarcho-communisten.

Al deze clubs worden door Smolenaars genoemd en ze vermeldt ook de invloed van bijvoorbeeld de Duitse feministe Gertrud Bäumer, de Zuidafrikaanse schrijfster en feministe Olive Schreiner en Hegel (via Bolland) op het denken van Wichmann, maar nergens wordt duidelijk hoe Wichmanns ideeën over strafrecht, feminisme, anarchisme, anti-militarisme et cetera zich precies verhouden tot de omstandigheden en intellectuele bronnen van haar tijd. De dramatische voorstelling van Wichmanns feitelijke leven heeft zodanig de overhand gekregen dat de historische context vrijwel buiten beeld is geraakt. Hoe bijzonder was het denken en werken van Clara Wichmann eigenlijk, in vergelijking met wat en wie? Op zulke vragen biedt Smolenaars geen enkel antwoord. Het gevolg is dat Clara Wichmann een nietszeggend docudrama heeft gekregen. Vooral nog kan de in dit 'bijzondere mens' geïnteresseerde lezer beter te rade gaan bij het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, of bij het biografische hoofdstuk in Mineke Bosch' dissertatie *Het geslacht van de wetenschap* (1994).

Marijke Huisman

J. de Bas, *Hervormd op wielen. Wielerkampioen Cees Erkelens (1889-1959)* (Soesterberg: Aspekt, 2005, 312 blz., € 22,95, ISBN 90 5911 132 X).

In 1889 werd in Hazerswoude in Zuid-Holland Cees Erkelens geboren als zoon van een timmerman en veehandelaar. Cees groeide op in een gematigd protestants milieu en werd slagersknecht. Op een zware fiets reed hij bestellingen in de dorpen in de omgeving en blijkbaar beviel het fietsen hem dusdanig, dat hij ook in zijn vrije tijd dat vervoermiddel besteeg. Ondanks de vaak nog slechte wegen trainde hij als wielrenner en ging meedoen aan wedstrijden. Dat sporten op de openbare weg werd toen weinig gewaardeerd: veldwachters grepen soms hardhandig in omdat de langs flitsende wielrenners een gevaar voor de overige verkeersdeelnemers zouden opleveren. Veel wedstrijden werden op zondag gehouden en ook dat was menigeen een doorn in het oog. Dat gold trouwens voor alle sporten. De titel *Hervormd op wielen* lijkt dat spanningsveld centraal te willen stellen en de auteur komt dan ook regelmatig terug op de vraag, hoe de sportieve zondagsinvaling van Erkelens werd ervaren door zijn familie en dorpsgenoten. Al vrij snel echter blijkt dat Erkelens' familie niet van een zwaar protestantisme was doortrokken en dat het fietsen

Conservatief was Wichmann echter geenszins. Nadat ze was gepromoveerd, vond ze in 1914 een baan bij het Centraal bureau voor de statistiek in Den Haag. Daar kwam ze in contact met progressieve geesten van divers plumeau. Via de salonbijeenkomsten van de anarchiste en vrijdenkster Geertruida Kapteyn-Muysken leerde ze onder andere het gedachtegoed van Peter Kropotkin kennen. Ze ontmoette Bart de Ligt, ex-predikant, anarchist en anti-militarist, werd lid van de Bond van christen-socialisten, raakte betrokken bij de oprichting van de Internationale school voor wijsbegeerte en de Bond van revolutionair socialistische intellectueelen. Met haar echtgenoot, de dienstweigeraar Jo Meijer, richtte ze in 1919 het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en straf op, en in 1920 begon ze met geestverwanten de Bond van religieuze anarcho-communisten.

Al deze clubs worden door Smolenaars genoemd en ze vermeldt ook de invloed van bijvoorbeeld de Duitse feministe Gertrud Bäumer, de Zuidafrikaanse schrijfster en feministe Olive Schreiner en Hegel (via Bolland) op het denken van Wichmann, maar nergens wordt duidelijk hoe Wichmanns ideeën over strafrecht, feminisme, anarchisme, anti-militarisme et cetera zich precies verhouden tot de omstandigheden en intellectuele bronnen van haar tijd. De dramatische voorstelling van Wichmanns feitelijke leven heeft zodanig de overhand gekregen dat de historische context vrijwel buiten beeld is geraakt. Hoe bijzonder was het denken en werken van Clara Wichmann eigenlijk, in vergelijking met wat en wie? Op zulke vragen biedt Smolenaars geen enkel antwoord. Het gevolg is dat Clara Wichmann een nietszeggend docudrama heeft gekregen. Vooralsnog kan de in dit 'bijzondere mens' geïnteresseerde lezer beter te rade gaan bij het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, of bij het biografische hoofdstuk in Mineke Bosch' dissertatie *Het geslacht van de wetenschap* (1994).

Marijke Huisman

J. de Bas, *Hervormd op wielen. Wielerkampioen Cees Erkelens (1889-1959)* (Soesterberg: Aspekt, 2005, 312 blz., € 22,95, ISBN 90 5911 132 X).

In 1889 werd in Hazerswoude in Zuid-Holland Cees Erkelens geboren als zoon van een timmerman en veehandelaar. Cees groeide op in een gematigd protestants milieu en werd slagersknecht. Op een zware fiets reed hij bestellingen in de dorpen in de omgeving en blijkbaar beviel het fietsen hem dusdanig, dat hij ook in zijn vrije tijd dat vervoermiddel besteeg. Ondanks de vaak nog slechte wegen trainde hij als wielrenner en ging meedoen aan wedstrijden. Dat sporten op de openbare weg werd toen weinig gewaardeerd: veldwachters grepen soms hardhandig in omdat de langs flitsende wielrenners een gevaar voor de overige verkeersdeelnemers zouden opleveren. Veel wedstrijden werden op zondag gehouden en ook dat was menigeen een doorn in het oog. Dat gold trouwens voor alle sporten. De titel *Hervormd op wielen* lijkt dat spanningsveld centraal te willen stellen en de auteur komt dan ook regelmatig terug op de vraag, hoe de sportieve zondagsinvaling van Erkelens werd ervaren door zijn familie en dorpsgenoten. Al vrij snel echter blijkt dat Erkelens' familie niet van een zwaar protestantisme was doortrokken en dat het fietsen